

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

СУББОТ Анатолій Іванович - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри європейського та публічного права, ПЗВО «Київський міжнародний університет»

ORCID: 0000-0002-1453-9379

ТКАЧЕНКО Олександр Валерійович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії права, міжнародного права та приватного права, ПЗВО «Київський міжнародний університет»

ORCID: 0000-0001-6377-2364

УДК 340:341.24:351.853(100)

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2026.1.59>

У статті досліджується археологічний контекст як невід'ємна складова культурної спадщини та аналізуються міжнародно-правові засади його охорони. Обґрунтовується, що культурна спадщина є багатовимірним феноменом, який поєднує матеріальні й нематеріальні елементи, формує історичну пам'ять суспільства та виступає важливим чинником національної ідентичності. Особлива увага приділяється археологічному контексту як ключовому елементу, що забезпечує наукову достовірність і цілісність інтерпретацій історичних процесів. Наголошується, що втрата контексту призводить до незворотної втрати інформаційної цінності археологічних об'єктів.

Проаналізовано еволюцію міжнародно-правового регулювання у сфері охорони культурної спадщини, зокрема розвиток відповідних норм від Гаазьких конвенцій до сучасних інструментів ЮНЕСКО та УНІДРУА. Визначено, що сучасна система міжнародного захисту є багаторівневою, проте характеризується фрагментарністю, декларативністю окремих норм і недостатньою ефективністю механізмів їх реалізації. Окрему увагу приділено проблемі незаконного обігу культурних цінностей і труднощам реституції.

Доведено, що в умовах сучасних збройних конфліктів археологічна спадщина набуває

статусу об'єкта підвищеного правового захисту та інтегрується у сферу національної безпеки. Руйнування таких об'єктів розглядається як комплексне правопорушення, що посягає на культурні права, колективну ідентичність і принцип міжпоколінної справедливості.

Зроблено висновок про необхідність удосконалення міжнародно-правових механізмів охорони культурної спадщини шляхом їх інституційного посилення, гармонізації з національним законодавством, розвитку кримінальної відповідальності та впровадження сучасних технологій збереження. Підкреслюється важливість комплексного та міждисциплінарного підходу до забезпечення ефективного захисту археологічного контексту.

Ключові слова: археологічний контекст, археологічна спадщина, культурна спадщина, артефакт, кримінальна відповідальність, незаконні пошукові роботи, правова охорона культурної спадщини, правове регулювання, культурні права людини.

Постановка проблеми

Культурна спадщина є одним із фундаментальних елементів існування суспільства, оскільки вона формує історичну пам'ять, забезпечує спадкоємність поколінь і виступає важливим чинником національної ідентичності. У сучасному світі її

значення виходить далеко за межі культурної сфери, охоплюючи правові, політичні, економічні та безпекові аспекти. Особливу роль у структурі культурної спадщини відіграє археологічний контекст, який забезпечує збереження та інтерпретацію матеріальних свідчень минулого. Археологічна спадщина є надзвичайно вразливою. Її руйнування відбувається як унаслідок природних процесів, так і через діяльність людини, а саме: урбанізацію, господарське освоєння територій, незаконні пошукові роботи, а також збройні конфлікти. Особливо гостро це проявляється в умовах війни, коли культурні об'єкти стають об'єктами цілеспрямованого знищення або побічних втрат. В Україні з 2022 року зафіксовано значні пошкодження об'єктів культурної спадщини, включаючи археологічні пам'ятки. Тому археологічна спадщина постає не лише як культурна цінність, а як елемент національної безпеки, що потребує ефективного міжнародно-правового захисту.

Метою статті є всебічне дослідження міжнародно-правових засад охорони культурної спадщини з акцентом на археологічний контекст, аналіз існуючих механізмів правового регулювання, виявлення їх недоліків та обґрунтування напрямів удосконалення.

Стан опрацювання проблематики

Проблеми охорони культурної спадщини активно досліджуються у сучасній науці міжнародного права. У працях Ф. Франціоні культурна спадщина розглядається як комплексний феномен, пов'язаний із правами людини та ідентичністю. К. Форрест досліджує міжнародно-правові механізми її захисту, акцентуючи увагу на їхній еволюції, тоді як Дж. Блейк аналізує проблеми охорони нематеріальної культурної спадщини. Водночас питання археологічної спадщини, особливо у контексті збройних конфліктів і незаконного обігу культурних цінностей, залишаються недостатньо розробленими та потребують подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу

Культурна спадщина відіграє важливу роль у формуванні ідентичності кожної людини, спільноти та нації, і саме тому вона користується значним міжнародним захистом. Міжнародне право культурної спадщини є однією з найдавніших і водночас однією з найскладніших галузей міжнародного публічного права. Міжнародне співробітництво у цій сфері набуває різних форм і протягом останніх ста років постійно розвивається, визначаючи та переосмислюючи свою сферу застосування, намагаючись забезпечити захисну базу для різних проявів культури в умовах різних викликів.

Право особи на доступ до власної культурної спадщини захищається передусім у рамках культурних прав людини. Найбільш важливим для захисту культурної спадщини є право кожного брати участь у культурному житті, проголошене у статті 27 Загальної декларації прав людини [1], та у пункті 1 (а) статті 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [2].

У Західній Європі усвідомлення та розуміння окремих національних ідентичностей виникло на основі вже існуючих держав, або ж ці процеси відбувалися одночасно. У Центральній та Східній Європі процес був зворотним, оскільки в багатьох випадках окремі етнічні та національні ідентичності вже існували до виникнення національних держав, багато з яких з'явилися лише після розпаду багатоетнічних імперій. Різні нарративи про спільну історію та різні погляди на «спільні спогади» (почуття втрати, почуття перемоги) роблять захист культурної спадщини, разом із захистом національних меншин, надзвичайно чутливим питанням у регіоні Центральної та Східної Європи, зокрема й в Україні.

Не існує єдиного, загальновизнаного погляду на природу культурної спадщини, оскільки її постійно розширювана сфера застосування не піддається простому опису чи однозначному визначенню. На думку Ф. Франціоні, термін «культурна спадщина» сьогодні означає «сукупність культурних об'єктів, традицій, знань та навичок, які певна нація чи спільнота успадкувала в

процесі навчання від попередніх поколінь і які формують її ідентичність, що має бути передана наступним поколінням» [3, с. 6].

Значуще визначення культурної спадщини, яке влучно відображає постійну еволюцію поняття культурної спадщини, міститься в Конвенції Ради Європи 2005 року про значення культурної спадщини для суспільства. У ній «культурна спадщина» визначається як «сукупність ресурсів, успадкованих від минулого, які люди, незалежно від права власності, сприймають як відображення та вираз своїх постійно змінних цінностей, переконань, знань та традицій. Вона охоплює всі аспекти середовища, що є результатом взаємодії між людьми та місцями протягом часу» [4].

Численні юридичні визначення культурної спадщини, що містяться в різних правових документах, відображають різноманітність підходів до охорони культури в міжнародному праві. Протягом років у документах Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), що стосуються охорони культури, спочатку використовувалося поняття «культурні цінності», а згодом також терміни «культурна спадщина» та «нематеріальна культурна спадщина». Рідше використовувалися також інші вирази, такі як «культурні прояви» або «культурні товари та послуги». Хоча терміни «культурна спадщина» та «культурні цінності» іноді вживаються як синоніми, їхнє значення та зміст не є ідентичними.

Більш ранній термін «культурні цінності» асоціюється з захистом матеріальних об'єктів, тоді як новіший термін «культурна спадщина» зазвичай вважається ширшим, більш цілісним поняттям, що охоплює всі форми прояву культури, як матеріальні, так і нематеріальні [5, с. 6–7].

Прояви культурної спадщини охоплюють практично все, що створено людиною або наділене нею цінністю, і втілюються у матеріальних та нематеріальних формах [6, с. 2–3].

Таке широке, всеосяжне розуміння культурної спадщини, на відміну від захисту лише матеріальних культурних цінностей, може спричинити термінологічні

труднощі, проте воно краще відповідає загальноприйнятому розумінню культури. Раніше культура вважалася елітарним поняттям, а сьогодні її розглядають як широке антропологічне поняття, що охоплює всі аспекти сучасного суспільства – іншими словами, культура розуміється як спосіб життя [7, с. 318].

Культурна спадщина поєднує минуле, сьогодення та майбутнє, оскільки вона охоплює те, що успадковано з минулого і що має настільки велику цінність сьогодні, що окремі люди та громади прагнуть передати це майбутнім поколінням [8].

Обов'язок нинішнього покоління зберегти ресурси, успадковані від минулого, лежить в основі міжнародного співробітництва у сфері охорони культурної спадщини. Принцип сталого розвитку, разом із концепцією міжпоколінної справедливості, є джерелом обов'язку збереження культурного та природного багатства нашої планети для майбутнього. Оскільки культурна спадщина є невідновним ресурсом, користування нею повинно здійснюватися таким чином, щоб не вичерпати її [5, с. 8–9].

Хоча вже в давнину можна знайти кілька прикладів ініціатив щодо збереження культурних цінностей та історичних пам'яток, сучасне міжнародне право у сфері культурної спадщини почало розвиватися лише на початку ХХ століття [9, с. 243].

Археологічний контекст є одним із найважливіших елементів культурної спадщини, оскільки він забезпечує наукову цілісність археологічних об'єктів. Йдеться не лише про окремі артефакти, але й про їх взаємозв'язок із середовищем, у якому вони були виявлені. Контекст включає: стратиграфічні характеристики, просторове розташування об'єктів, культурні та історичні зв'язки, супровідні матеріали. Саме ці елементи дозволяють здійснювати наукову реконструкцію історичних процесів. Втрата контексту, наприклад унаслідок незаконних пошукових робіт, призводить до повної або часткової втрати наукової цінності знахідок. Таким чином, археологічна спадщина є невідновним ресурсом.

Міжнародно-правове регулювання у сфері охорони культурної спадщини має

складну структуру та історично формувалося у відповідь на конкретні виклики. Перший етап пов'язаний із розвитком міжнародного гуманітарного права. Гаазькі конвенції 1899 і 1907 [10] років заклали основу захисту культурних цінностей під час війни, обмеживши право на грабунок і знищення майна. Другий етап характеризується інституціоналізацією міжнародного захисту. Прийняття Конвенції ЮНЕСКО 1954 року [11] стало ключовим моментом, оскільки вона створила комплексну систему захисту культурної спадщини. Вона передбачає: загальний захист культурних цінностей; спеціальний захист для об'єктів особливого значення; механізми ідентифікації (Блакитний щит); обов'язки держав щодо запобігання використанню культурних об'єктів у військових цілях. Третій етап пов'язаний із розширенням сфери регулювання. Другий протокол 1999 року [12] запровадив режим посиленого захисту та встановив кримінальну відповідальність за порушення.

Однією з найбільших загроз культурній спадщині є незаконний обіг культурних цінностей. Це явище має глобальний характер і пов'язане з діяльністю організованих злочинних мереж. Конвенція ЮНЕСКО 1970 року [13] стала основним міжнародним інструментом у цій сфері. Вона встановлює обов'язок держав протидіяти протиправному переміщенню культурних об'єктів і визнає такі дії незаконними. Однак практика показала, що цього недостатньо. Тому була прийнята Конвенція УНІДРОІТ 1995 року [14], яка передбачає: механізми реституції викрадених культурних цінностей; повернення незаконно вивезених об'єктів; захист прав добросовісних набувачів.

Сучасні тенденції розвитку міжнародно-правового регулювання полягають у розгляді культурної спадщини як складової прав людини. Вона пов'язана з правом на культурну ідентичність та участь у культурному житті.

Знищення культурної спадщини може розглядатися як порушення прав людини, оскільки воно позбавляє спільноти доступу до власної історії та культурних ресурсів.

Висновки

У результаті проведеного дослідження встановлено, що культурна спадщина у сучасному міжнародно-правовому дискурсі трансформується у багатовимірну категорію, яка поєднує аксіологічний, правовий, безпековий та ідентифікаційний виміри. У цьому контексті археологічна спадщина, а передусім її контекстуальна складова, набуває статусу критично важливого елемента, що забезпечує автентичність, наукову верифікованість та епістемологічну цілісність історичного знання.

Доведено, що археологічний контекст має самостійну правову та наукову цінність, яка не може бути редукована до сукупності матеріальних артефактів. Його руйнування або втрата спричиняє незворотну деградацію інформаційного потенціалу археологічної спадщини, що, у свою чергу, зумовлює необхідність його концептуалізації як окремого об'єкта міжнародно-правової охорони.

Аналіз еволюції міжнародно-правового регулювання засвідчив, що сучасна система охорони культурної спадщини сформована як багаторівневий нормативний комплекс, який включає норми міжнародного гуманітарного права, спеціалізовані конвенційні режими та інституційні механізми міжнародного співробітництва. Зазначена система характеризується структурною фрагментарністю, функціональною асиметрією та обмеженою ефективністю імплементації.

Ідентифіковано ключові системні дисфункції міжнародно-правового механізму охорони культурної спадщини, а саме: нормативну декларативність значної частини міжнародних зобов'язань; відсутність ефективних інструментів примусового забезпечення виконання міжнародних норм; дисбаланс між універсальними та регіональними механізмами правового регулювання; фрагментацію юрисдикційних підходів до притягнення до відповідальності за злочини проти культурної спадщини; колізійність публічно-правових та приватно-правових режимів у сфері реституції культурних цінностей.

В умовах сучасних збройних конфліктів археологічна спадщина набуває ознак

об'єкта підвищеного правового захисту, який виходить за межі традиційного культурного виміру та інтегрується у сферу національної та міжнародної безпеки. Руйнування археологічних об'єктів у цьому контексті доцільно кваліфікувати як комплексне правопорушення, що посягає одночасно на культурні права, колективну ідентичність та принцип міжпоколінної справедливості.

Існуюча модель міжнародно-правового захисту культурної спадщини потребує концептуального перегляду з метою переходу від нормативно-декларативної парадигми до інституційно забезпеченої моделі ефективного правозастосування.

Література

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

2. Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

3. Francioni F. Culture, Heritage and Human Rights: An Introduction // Cultural Human Rights/ed. by F. Francioni, M. Scheinin. Leiden: Brill, 2008. P. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004162945.i-372.5>

4. Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, adopted in Faro on October 27, 2005, under the auspices of the Council of Europe, CETS No. 199. URL: <https://rm.coe.int/1680083746>

5. Blake J. Safeguarding Intangible Cultural Heritage—Challenges and Approaches. Leicester: Institute of Art & Law, 2007.

6. Forrest C. International Law and the Protection of Cultural Heritage. Abingdon; New York: Routledge, 2010.

7. Donders Y. A Right to Cultural Identity in UNESCO // Cultural Human Rights / ed. by F. Francioni, M. Scheinin. Leiden : Brill, 2008. P. 317–340. DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004162945.i-372.89>

8. Shaheed F. Report on the Access to and Enjoyment of Cultural Heritage. UN Human Rights Council, 21 March 2011. A/HRC/17/38.

9. Zombory K. The Protection of Cultural Heritage in International Law // International Law From a Central European Perspective / ed. by A. Raisz. Budapest: Central European Academic Publishing, 2022. P. 239–262. DOI: https://doi.org/10.54171/2022.ar.ilmfccc_11

10. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

11. Європейська культурна конвенція від 19.12.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_213#Text

12. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту від 26.03.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text

13. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності: прийнята ЮНЕСКО 14.11.1970 р., ратифікована Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10.02.1988 р. № 5396VXI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5396-11#Text>

14. UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects, adopted in Rome on 24 June 1995, UN Treaty Series vol. 2421, №. 43718. URL: <https://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.pdf>

Ткаченко О. В.

ARCHAEOLOGICAL CONTEXT AS A COMPONENT OF CULTURAL HERITAGE: INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION

The article examines the archaeological context as an integral component of cultural heritage and analyzes the international legal principles of its protection. It is argued that cultural heritage is a multidimensional phenomenon that combines material and intangible elements, forms the historical memory of society and acts as an important factor of national identity. Special attention is paid to the archaeological context as a key element that ensures scientific reliability and

integrity of the interpretation of historical processes. It is emphasized that the loss of context leads to an irreversible loss of the information value of archaeological objects.

The evolution of international legal regulation in the field of cultural heritage protection is analyzed, in particular, the development of relevant norms from the Hague Conventions to modern instruments of UNESCO and UNIDROIT. It is determined that the modern system of international protection is multi-level, but is characterized by fragmentation, declarativeness of individual norms and insufficient efficiency of the mechanisms for their implementation. Special attention is paid to the problem of illegal trafficking of cultural values and the difficulties of restitution.

It is proven that in conditions of modern armed conflicts, archaeological heritage acquires the status of an object of increased

legal protection and is integrated into the sphere of national security. The destruction of such objects is considered a complex offense that encroaches on cultural rights, collective identity and the principle of intergenerational justice.

The conclusion is made about the need to improve international legal mechanisms for the protection of cultural heritage by strengthening them institutionally, harmonizing them with national legislation, developing criminal liability and introducing modern preservation technologies. The importance of a comprehensive and interdisciplinary approach to ensuring effective protection of the archaeological context is emphasized.

Keywords: archaeological context, archaeological heritage, cultural heritage, artifact, criminal liability, illegal exploration, legal protection of cultural heritage, legal regulation, cultural human rights.